

<p>ULUSLARARASI DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ</p> <p>INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE, LITERATURE AND CULTURE RESEARCHES</p> <p>МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ</p>	Cilt: 2, Sayı: 1, 2019
	Vol: 2, Issue: 1, 2019
	Sayfa – Page: 11-27
	E-ISSN: 2667-4262
	

İSLAM VE BUDİZM MİSTİSİZMİ ÜZERİNDEN *MANTIKU'T-TAYR* VE *SIDDHARTHA*'DAKİ MÜRŞİDİN ROLÜ VE YOL GÖSTERİCİLİĞİ

THE ROLE AND THE GUIDANCE OF “MÜRŞİT” IN *MANTIKU'T-TAYR* AND *SIDDHARTHA* THROUGH ISLAMIC AND BUDDHIST MYSTICISMS

Tuğba KARA*

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p>✉ Geliş: 27.12.2018</p> <p>✓ Kabul: 22.03.2019</p>	<p>Bu çalışmada, Feridüddin Attar'ın <i>Mantıku't-Tayr</i> ve Hermann Hesse'nin <i>Siddhartha</i> isimli iki eseri bir araya getirilerek mistisizm ve edebiyat bağlamında incelenmiştir. Metinlere yaklaşımda “yakın okuma” tekniği model alınmış, ardından metinler İslam ve Budizm mistisizmlerinin felsefi öğreti ve yaklaşımlarına göre yeniden yorumlanmıştır. Bu metinlerin seçilmesinde, iki eserin de bireyin mistik yolculuğunu, gerçek bir yolculuk hikâyesi etrafında örmesi ve okurlarıyla benzer konularda konuşması etkili olmuştur. Okurlarına farklı mistik tecrübeleri anlatan bu iki metin üzerindeki benzer ve ortak motifler incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise bu ortaklıkların <i>Mantıku't-Tayr</i> ve <i>Siddhartha</i>'nın ortaya çıktığı coğrafyalarla bağlamsal ilişkisi üzerinden bir okuma yapılarak mistik felsefenin dil üzerinden yansıtılmasında sembollerin ve yazarların rolü konumlandırılmıştır. Mistik edebiyatın kültürler/dinler arası yorumlanması ve incelenmesiyle ortaya çıkan bu çalışma, karşılaştırmalı edebiyat sahasında çalışacak araştırmacılara İslam ve Budizm mistisizmi üzerinden evrensel alımlama ve kişisel üretimi göstererek alana yeni bir katkı sağlamayı amaçlamıştır.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: <i>Mantıku't-Tayr,</i> <i>Siddhartha,</i> <i>Budizm,</i> <i>Tasavvuf,</i> <i>Mistisizm.</i></p>	
<p>Araştırma Makalesi</p>	

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>✉ Received: 12.27.2018</p> <p>✓ Accepted: 03.22.2019</p>	<p>In this study, Feridüddin Attar's <i>Mantıku't-Tayr</i> and Hermann Hesse's <i>Siddhartha</i> texts were examined in the context of mysticism and literature by bringing these texts together. "Close reading" technique was used to approach those texts as a model and these texts were reinterpreted according to the philosophical doctrines and approaches of Islamic and Buddhist mysticism. In the selection of these texts, it was significant that both works covered the mystical journey of an individual built around a real journey story and spoke in similar subjects with their readers. In this study, symbols and motifs on these texts explaining different mystical experiences to their readers were examined. In the conclusion part, the role of both symbols and writers in reflecting the mystical philosophy through the language is positioned by making a reading on the contextual relationship of these partnerships with the geographies in which <i>Mantıku't-Tayr</i> and <i>Siddhartha</i> emerged. This study emerged from the interpretation and examination of mystical literature between cultures / religions aimed to provide a new contribution to the field by showing universal reception and personal production over the mysticism of Islam and Buddhism to researchers working in the field of comparative literature.</p>
<p>Keywords: <i>Mantıku't-Tayr,</i> <i>Siddhartha,</i> <i>Budism,</i> <i>Islamic Sufism,</i> <i>Mysticism.</i></p>	
<p>Research Article</p>	

* Öğr. Gör., Bilkent Üniversitesi, Türk Dili, Ankara / TÜRKİYE, E-mail: tugba.kara@bilkent.edu.tr

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8838-5176>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz (APA):

Kara, Tuğba (2019). “İslam Ve Budizm Mistisizmi Üzerinden *Mantıku't-Tayr* Ve *Siddhartha*'daki Mürşidin Rolü Ve Yol Göstericiliği”. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 2 (1): 11-27.

Extended Abstract

Mysticism is a common name given in belief systems, which is defined an inner experience and a search of divine truth as discussed in this article. Mysticism, contrary to general belief, does not necessarily have to exist in a religion. Moreover, this mystical understanding does not have to contain a belief in God. A variety of mysticisms can also be seen in non-theistic beliefs. As such, mysticism is the main material in many literary productions in a broad sense. Through texts speaking in this area; the position of the producer as a narrator voice, and the language and style used in describing the mystical experience can be read comparatively. Therefore, new studies based on comparison in this field can be produced.

In this study, Feridüddin Attar's *Mantiku't-Tayr* and Hermann Hesse's *Siddhartha* writings were compared and analyzed based on mysticism and literature. The way to deal with these writings was demonstrated as a "close reading" method, and these writings were reinterpreted by philosophical principles and methodologies of Islamic and Buddhist mysticism. In the determination of these writings, it was critical that these writings were secured by the mysterious adventure of an individual built around a genuine traveling story, and they talk in comparable ways with their readers. In this examination, the images and themes on these two writings disclosing distinctive mysterious encounters to their perusers were inspected. This investigation risen up out of the elucidation and examination of mystical writing between societies/religions aimed to give another commitment to the field by demonstrating all-inclusive gathering and individual generation over the supernatural quality of Islam and Buddhism to specialists working in the field of comparative literature.

Through this study, we focus on two different narrative texts directed to two different mysticism. It can be seen Attar is born and raised in a geography which is known as the pearl of the East and Hesse. He seeks to reflect the mysticism of Buddhism that has a wide scope on the basis of Indian philosophy in a modern geography and modern time. He shared his mystical experiences in his texts. Therefore, both his texts shared his mystical experiences with his readers by using similar nature symbols and "journey" motif. As we examined in this study; while the natural beings such as birds, valleys and rivers were used intensively to explain the teachings of mystical beliefs in both texts, the journey motif was the motto of transferring both mystical experiences. At that point, in the transfer of inner experiences, the different religion and teachings do not prevent the usage of common motifs by mystical narratives. Common motifs and symbols used in the narratives examined are not unique to the mysticism of Islam or Buddhism. There are also many common beliefs among the interfaith, as well as partnerships in the transfer of these beliefs through language.

Giriş

“Az Gitmişler Uz Gitmişler, Dere Tepe Düz Gitmişler.”¹

Mistisizm, Yunanca μυστικός (mystikos) yani Eleusis gizemlerine "katılan kişi" ve gizemlere katılım anlamına gelen μυστήρια (mysteria) terimleriyle ilişkilidir. Kelimenin kökeni hakkındaki başka görüşlerden biri ise *mistisizmin* Yunancada dudak ve gözleri kapamak anlamına gelen *mueinden* geldiği yönündedir (Parrinder 1976: 8). Mistisizm üzerine araştırma yapan kaynaklar genelde kelimenin Yunanca kökeniyle ilgili açıklamalar yapsa da günümüzde mistisizm; gerçeği doğrudan doğruya tecrübe etmeye ve Tanrı'nın varlık kudretini alımlamaya yönelik bir çaba olarak karşımıza çıkar. Bu doğrultuda, sezgiler yardımıyla kişinin kendi iç dünyasının temel yapı taşlarını anlaması olarak da kullanılan *mistisizm*, içe bakış yöntemlerinin bir bütünü şeklinde de düşünülebilir.

Mistisizmin en önemli olgusu olan idrak, kişinin belirli sezgilere sahip olsa dahi tecrübesiyle belirli bir seviyeye gelmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla günümüzde *mistisizm* Eleusis gizemlerinden daha çok Neoplatoncu manevi hakikat veya Tanrı ile doğrudan deneyim, sezgi ve içe bakış yoluyla özdeşleşme anlamında kullanılmaktadır. Yeni bir idrak seviyesine varma anlamına gelen bu mistik felsefede öncelikli olan, bireyin deneyim yoluyla bilgeliğe ulaşmasıdır. Diğer yandan insanlar tarihin belli dönemlerinde, görünen ve bilinen yollardan ulaşamayacağını anladığı bazı gerçekliklere, "gözlerini ve dudaklarını kapayarak" sezgileri ile ulaşmaya çalışmışlardır. Gerek İslam coğrafyasında gerekse de Hint mistisizmlerinde, mistik edebiyatın büyük bir çoğunluğunda, aranan gerçeklik olarak karşımıza çıkan, Tanrı üzerinden “ben”dir. Dolayısıyla *mistisizm*; insanın gerçeği ve bu gerçeğin içindeki “ben”i arama çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır, denilebilir. Bu noktada çalışmada incelenen ve her iki eserde de gerçekliğe ulaşma arzusuyla yola çıkılan yolculuk, mistisizmin bu bağlamdaki anlamıyla yakından ilişkilidir.

İslam Mistisizminde Tasavvuf Anlayışı

Tıpkı mistisizmin kökeni hakkında çeşitli açıklamalar olduğu gibi *tasavvuf* kelimesinin de her bir mutasavvıfa göre çeşitlenen geniş bir anlam külliyatı bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada, yüzlerce sayı ile ifade edilen tasavvuf tarifleri içinde boğulmadan sadece mistisizmle kıyaslama odağımızı oluşturacak ve *Mantıku't-Tayr*'ı okumaya kılavuzluk edecek temel tasavvuf tariflerinden bahsetmek yeterli olacaktır.

Aslına bakılırsa bütün tasavvuf tarifleri içinde genel olarak karşımıza iki ana malzeme çıkar. Bunlar “züht”² ve “ahlak” terimleridir. Tasavvufun mutasavvıflarca üzerinde ittifak edilmiş bir tarifi olmaması sebebiyle bu mistik anlayışın sınırları bir hayli geniş olmasına karşın neredeyse tüm tasavvuf ehli, züht ve ahlak anlayışını benimsemişlerdir. Yine bir başka ortaklık, İslam mistisizminde varlık, bilgi ve değer alanlarında tek gerçekliğin aslında Tanrı

¹ “Az gitmiş uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş” genelde masal türlerinde karşımıza çıkan bir kalıptır. Bir kişinin yolculuğunda epeyce yol aldığını, çok fazla engellerden geçtiğini anlatmak için söylenir.

² Arapçada rağbetsiz olmak, yüz çevirmek demektir. Tasavvuf lügatında züht, şu manalara gelmektedir: Hakk'a yönelmek için dünyadan da ahiretten de el etek çekmek, gönülde mal mülk sevgisine yer vermeyip dünyaya rağbet etmemek (Cebecioğlu 2009: 18).

olmasıdır. Ayrıca, mutasavvıflardaki gerçeği arama arzusu, bu mistik inanın temel gayelerinden biridir. Bu mevzuda belki de üzerinde durulması gereken en mühim ortaklık, İslam mistisizminde hakikatin bilgisinin akla ve duyuma dayanmamasından ötürü; başkalarına izah edilemez, açıklanamaz oluşudur. Çünkü tasavvufi tecrübe, genelde kul ile Tanrı arasında bir sırdır. Bu hakikat sırrı tasavvufi inanişaya göre bireyin kendi tecrübesine bağlı olup toplumsal ve bilimsel olarak doğrulanabilen bir mahiyette değildir. Akıl ve duyularla açıklanamayan hakikati sufi, birtakım semboller ve alegorik ifadelerle açıklar. İşte zevk veya keşif bilgisi ancak bu yolla anlatılır ve sembollerle zihinlere yatkın surette açıklanabilir. Dolayısıyla tasavvufi inanişta içsel tecrübenin dışa aktarılması açısından motifler ve sembollerin yeri oldukça büyüktür.

Attar'ın Mistik Yönü

Attar, inceleyeceğimiz eserinde kendisinin de Hz. Peygamberle aynı isme sahip olduğunu belirtmiştir. Attar'ın doğum ve ölüm tarihi hakkındaki biyografilerin çoğunda 1136-1221 olarak kayda geçse de gerek şairler hakkında bilgi veren tezkirelerde gerekse de tarih kitaplarında bu tarihler farklı şekillerde aktarılmıştır. En nihayetinde, kendisi hakkındaki bilgilerimizin neredeyse tamamı, eserlerinde kendisinden bahsettiği bölümlerden elde edilmiştir. Attar'ın eserlerinden onun yirmi beş yaşında tasavvufa intisap ettiğini, ömrünün geri kalanını bir mutasavvıf olarak devam ettirdiğini öğrenebilmek mümkündür (Küçük 2013: 241).

Yine Attar'ın eserlerinden edinilen bilgilere göre, Attar yaşadığı dönemde birçok mutasavvıf ve şeyhle tanışmış, onlarla dostluk kurup onların manevi hâllerinden nasiplenmiştir. Attar'ın belli bir tarikata mensup olmadığı kabul edilse bile onun tasavvufa ilgisi sadece merak olarak kalmamış, dostluk kurduğu şeyhlerin eserlerini okuyarak kendisini geliştirmiş ve bu gayretler sonunda irşad makamına ulaşarak kendisinden sonra yaşayan pek çok mutasavvıf, şair ve edibe önderlik etmiştir (Küçük 2013: 242). Bunlar arasına Mahmud-ı Sebüsteri, Sadî, Hafız ve Molla Câmî sayılabilir. Devletşah'ın ve Camii'nin anlattıklarına göre Hz. Mevlana da babası Bahaüddin Veled'le birlikte Belh'ten hicret ettiği zaman Nişabur'a uğramış, burada Attar'ı görmüş, Attar *Esrarnâmesi*'ni Hz. Mevlana'ya hediye etmiştir (Küçük 2013: 241). Nitekim Sultan Veled Divânı içerisinde yer alan “Senâî³ ruh idi, Attâr ise onun iki gözü, biz Senâî ile Attâr'dan sonra geldik” (Sultan Veled 1358) dizeleriyle Mevlana, Attar'a göndermeler yapmış ve ondan etkilendiğini kendi sözcükleriyle ifade etmiştir.

Gerek Doğu'da gerekse Batı'da çeşitli geleneklerde, “kuşların dili” diye isimlendirilen gizli bir dilden sıkça söz edilmektedir. Böyle bir tanımlama, söz konusu olan mistik eserler olduğu vakit elbette semboliktir. Zira, “yüksek irfan”a sahip olanların kullandığı bu dile atfedilen önemin bizzat kendisi, onu tam olarak anlamamıza müsaade etmemektedir. Çünkü “meleki dil” diye de isimlendirilen “kuşların dili”nin, beşerî alemdeki tasavvuru, “ritimli dil”dir ki buna yüksek varlıklarla iletişime geçmek için icra edilen her türlü “vasıta” da

³ İsmi Mecdûd bin Âdem, künyesi Ebü'l-Mecd Hakîm Senâî'dir. 1071 (H.464) senesi Gazne'de doğmuştur. Yaşadığı devrin büyük velîlerinden birisayılmaktadır. Bk. Savi 2009.

denilebilir. Bu bağlamda birçok dini gelenekte kuşlar, genellikle meleklerin yani yüksek mertebelerin sembolü olarak ele alınmıştır (Guenon 2002: 77-82). Hâl böyle olunca kuşları birer metafor olarak ele alıp tasavvufi manada onları metinlerinde işleyen yazarların konumu, mistik edebiyat içerisinde bir hayli geniştir. Attar'ın klasik eseri *Mantıku't-Tayr* bunların en ünlülerindedir. Nitekim bu esere benzer içerik ve adlarla yazılmış birçok edebiyat üretimi mevcuttur. *Mantıku't-Tayr'a* benzer şekilde İbn-i Sina (ö. 429/1037) da bu kuş remzini kullanmıştır. Gazali (ö. 505/1111) ise bu eserle yakın bir içeriğe sahip olan *Risale-i Tayr*'ı kaleme almıştır. Attar'dan daha sonra *Mantıku't-Tayr* ismiyle Türkçe bir eser telif eden Gülşehri'nin de (ö.717/1317) Attar'dan etkilendiğini söylemek mümkündür.⁴ Yine Derviş Şemsi (ö.919/1513)'nin *Deh Murg* adlı eseri de kuşların yolculuğu üzerinden mistik anlayışın ifade edildiği bu geleneğin bir uzantısı sayılabilmektedir. Dolayısıyla Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eseri, tasavvufi tecrübeyi yolculuk ve kuş motifi üzerinden aktarma konusunda kaleme alınan tek eser değildir. Ancak bu sıralanan eserler arasında, zikredilen motifi en ayrıntılı ve en uzun şekilde ele alan Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eseridir. Bu minvalde bu çalışmada incelenen metin, Attar'ın Simurg'u arayışının bir hikâyesi olan bu eseri üzerinedir.

Attar'ın eserlerinde ruhun kaynağına ve hedefine yönelik hareketin çeşitli alegorilerle anlatıldığı iddia edilebilir. Bu öze doğru giden hareket Attar'ın eserlerinde yolculuk motifiyle ifade edilirken Attar'ın inceleyeceğimiz eseri *Mantıku't-Tayr*'da bu motif tam olarak geliştirilmiştir. Ancak elbette Attar'ın edebî üretiminde görülen bu tasavvufi yolculuk hikâyesi, onun sadece *Mantıku't-Tayr* adlı eseriyle sınırlı kalmamıştır. Benzer şekilde Attar'ın *Bülbülname*, *Hüdhüdname* adlı edebî üretimleri de konu itibarıyla Attar'ın tasavvufi öğretilerini yolculuk motifi üzerinden ele almıştır.

Mantıku't-Tayr üzerinden Attar'ın bir yol gösterici olarak sunduğu mistik tecrübeyi ve bu tecrübeyi aktarmada kullanılan sembolleri incelemeye evvel, Attar'ın tasavvufi tecrübesini irdeleyecek olursak Attar inceleyeceğimiz eserinin dua bölümünde kendinden söz ederken mistik düşüncesi hakkında şöyle söylemektedir: “Ben kendi derdime düştüğüm için, bütün alemde yüz çevirdim. Eğer benim üzüntümü, derdimi duyacak olsan, sen benden de beter şaşkına döner, hayrete düşerdin. *Cismim de gitti canım da*” (Attar 2006: 410). Attar'ın tasavvufi düşüncesinin bir timsali olan bu sözler, onun dünyevi olandan yüz çevirdiğini belirtmektedir. Yine aynı şekilde “Sen benliğinden kurtulduğun zaman, kemal işte budur. Sen kendinden kurtul, yok ol; kavuşma budur. Sen onda yok ol, hulul işte budur; bunun dışı saçmalığın ta kendisidir” (Attar 2006: 37) şeklinde kendisine seslenen sözlerinden onun mistik anlayışının benlik kavramıyla ilişkili olduğu görülebilmektedir. Yaşamının son yıllarında kendini inanışına adanmış öğrendiğimiz Attar, *Mantıku't-Tayr* adlı eserinin sonuç bölümünde belirttiği üzere kuşların iç yolculuğunu kendi yolculuğuna benzetmiş, beyitlerini bir yazarken kuşların *Simurg* arayışında kendisi de bir bir merteye atlamış ve kitabın sonunda “beka” denilen vadiye erişebilmiştir (Attar 2006: 200). Dolayısıyla bu zor yolculukta *cismi de gitmiştir canı da*.

***Mantıku't-Tayr*'da “Yolculuk” Motifi ve Attar'ın Rehberliği**

⁴ Banarlı, Gülşehri'nin Attar'dan etkilendiğini ve *Mantıku't-Tayr* adlı eserini bilhassa Mevlana Celaleddin Rumi'nin *Mesnevi*'sinden aldığı hikâyelerle süslemiş olduğunu ifade etmektedir. Bk. Banarlı 1987.

Mantıku't-Tayr'da; bülbül, papağan, kaz, keklik, tavuskuşu, doğan, baykuş gibi birçok kuşun "Simurg'a olan yolculukları, bu yolda çektikleri meşakkat ve sıkıntılar, bazı kuşların tahammül edemeyip yoldan ayrılmaları, bir kısmının helak olması ve en sonunda o kalabalık topluluktan Simurg'a sadece otuz kuşun ulaşabilmesi bir yolculuk motifiyle çeşitli hikâyeler örülerek anlatılmaktadır.

Yolculuk motifinde ilk inceleyeceğimiz mistik öge; rehber, kılavuz, peygamber, önder olan mürşittir. Metinde Attar, tasavvufta görülen mürşit kavramını, Hüdhdü kuşu üzerinden okuruna sunmuştur. Hüdhdü kuşu, "sırtına tarikat elbisesi, başına hakikak tacı" (Attar 2006: 92) takıp "canınızı feda edin, yola koyulun, ayaklarınızı yere vura vura o dergâha baş koyun" (Attar 2006: 9) diyerek diğer kuşlara bu yolculuklarında önderlik etmiştir. Bu noktada, İslam mistisizmindeki mürşit⁵ ile mürit⁶ ilişkisini düşünmek önemlidir. Kuşlar mürşitleri Hüdhdü'ü takip edip onun izinden giderken aralarından birisi çıkıp da "Neden Hüdhdü'ü takip ediyoruz?" diye sormaz. Metnin hiçbir bölümünde kuşlar yolun zorluğundan ötürü doğrudan doğruya Hüdhdü'e yakınmazlar. Hüdhdü'ün yolunu takip ederek Simurg'a ulaşacaklarına inandıkları için metinde kuşlar ve rehber Hüdhdü arasında bir gerilim görmeyiz. Aynı şekilde "İslam mistisizminde, içsel yolculuk tecrübesine dahil olanlar ancak mürşidi aracılığıyla isteklerine ulaşabileceğine inanmaktadırlar" (Sunar 1978: 28).

Mürşit eşliğinde çıkılan bu arayışta, yolun zorluğu ve mutasavvıf için yoruculuğu ise Attar'ın bu yolculuk motifinde gizlenen bir diğer öğedir. Nitekim Hüdhdü'ün peşine düşüp yolculuğa çıkan kuşların çoğu ya bülbül gibi "başımda güle olan aşkımın sevdası var, bu da yeter, bir bülbülün Simurg'a takati olamaz, bülbüle bir gülün aşkı yeter" (Attar 2006: 99) diyerek dünyevi aşkları için bu yolculuğunu sonlandırır ya da kaz gibi "dünyada susuz duramam ben, çünkü benim azığım da varlığım da sudandır" (Attar 2006: 101) diyerek susuzluğundan yolculuğu terk eder. Görüldüğü üzere bu yolculuk kuşlar için oldukça güçtür, ancak Hüdhdü her zaman onları teskin eder, sabretmelerini tavsiye ederek onların yola devam etmelerini arzular. Ancak ne var ki Hüdhdü'e uyan kuşların sayısı giderek azalır. Bu azalma yüzlerce kuş arasından yolculuğa devam eden otuz kuş kalana kadar devam eder. Eserde, kuşların yolculuğu üzerinden tasavvuf ehlinin tarikattaki yolunun kolay olmadığı açıklanmıştır (Attar 2006: 108). Tasavvufi züht ve ahlak kavramları da kuşların bu yola devam edip edemeyeceğini belirleyen iki ayrı noktadır. Açlık, susuzluk, cinsellik, sevgili hasreti, yalnız kalma endişesi gibi birçok dünyevi arzu, bu yolculukta en az kuşlar kadar tasavvuf ehlinin de aşması gereken noktalardandır. Yol ise, yedi vadi geçecek kadar uzun ve yorucudur.

Yolculuk motifine gizlenen bir diğer mistik öge ise vadilerdir. Bu metinde kuşların Simurg'a ulaşabilmek için geçmeleri gereken yedi farklı vadi vardır. Bunlar, talep, aşk, marifet, istiğna, tevhid, hayret ve fakr u fena vadisidir. Buradaki vadiler tasavvufî yolun makamlarıdır. Attar, kendi mistik yolculuğundaki aşamaları sembolleştirerek vadi üzerinden

⁵ Arapçada doğru yolu gösteren, uyan, irşad eden anlamına gelir. Tasavvufi manada Hak yolunda rehberlik yapan kimse, veli, er, eren, pir demektir (Kılıç 2012: 62).

⁶ Arapçada isteyen demektir. Allah'a vuslatı arzu eden, bir başka deyişle, Allah'ın ahlakıyla ahlâklanmak isteyen ve bu olgunluğun eğitimini verecek bir şeyhe (veya mürşide) bağlanan (öğrenci olarak kaydını yaptıran, bey'at eden) kişiye mürit denir (Kılıç 2012: 62).

açıklamayı uygun görmüştür. Dolayısıyla bunlar Attar'ın tasavvufi düşünce sisteminde de karşılığı olan ve mistik tecrübe edinmek için aşılması gereken mertebelerdir. Tasavvuf öğretilerinde bu mertebeler sırasıyla aşıldıktan sonra, "hakikat"i arayan, Peygamberin kılavuzluğunda bütün şevklerin bittiği yere, kendi "ben"inin kaynağına giden yolu bulur. Ancak "ben"nin menşei ile yaşadığı vuslat bir son değildir. "Ben" Tanrı'ya olan yolculuğunu tamamlayınca bu kez Tanrı'da yolculuk başlayacaktır. İşte bu hâl mutasavvıfların beka dediği hâldir (Schimmel 1999: 13-15). Metinde kuşlar sırasıyla bu vadilerle tanışmış ve aralarından otuzu en sonunda beka vadisine gelebilmiştir.

Kuşların Simurg'a uzanan yolculuğunda sembolleştirilen bir diğer mistik öge, Tanrı'nın sureti üzerinedir. Kuşların padişahı Simurg'u bulmak üzere zahmetli bir yolculuğa girişmiş otuz kuş, sonunda kendilerinin Simurg (si/ murg = otuz/ kuş) olduğunu anlar. Bu tasavvuf edebiyatında ben'le ilahi zatın özdeşliği tecrübesini olağanüstü bir şekilde ifade eden en ustalıklı cinastır (Schimmel 1999: 14-16). Simurg Tanrı'nın zuhur ve taayyüdüdür ki bu zuhur ve taayyün kendilerinden ibarettir ve gerçek birliğe ulaşan, halkın Hakk'ın zuhuru, Hakk'ın da halkın birliği olduğunu anlar (Attar 1968: 1-4). İşte bu noktada, birçok mutasavvıfın mistik tecrübesinin temelini oluşturan "vahdet-i vücud" yani tüm varlıkların birliği inancı, Simurg karakteri üzerinden okura ifade edilmiştir.

Burada anlatılan fiziki yolculuk hikâyesi, alegorik olarak İslam mistisizminin bir iç yolculuk tecrübesidir. Nitekim Attar da kendi mistik iç yolculuğunu kuşların yolculuğu üzerinden okura sunmuştur. Bir başka deyişle kuşlar yolculuğa çıktıklarında Attar da manevi bir yolculuğa başlamıştır. Kitabın dua ve övgü bölümlerinden sonra asıl hikâyeye geçilen giriş bölümünde Attar, kendisiyle bu manevi yolculuğa çıkacak kuşları tek tek selamlamış, her birine övgü dolu sözler sunmuş, onların bu yolculuklarında kendisinin de yanlarında olduğunu belirten kelimeler sarf etmiştir. Attar'ın "ne güzel dost ve arkadaşsın..."(Attar 2006: 89) diye hitap ettiği kuşlar, Attar'ın onlara verdiği cesaretle bu yolculuğa karar vermiş ve bir yol gösterici olarak Hüdhüd kuşunu seçmişlerdir. İşte hem Simurg'a giden gerçek yolculuk hem de Tanrı'ya giden mistik yolculuk tam burada başlamıştır. Dolayısıyla bir taraftan Hüdhüd ve diğer kuşlar fiziksel bir yolculuğa çıkarken diğer yandan da Attar manevi bir iç yolculuğa çıkmış hâldedir. Ve tabii ki, Attar'ın edebî oyunları ile metnin okuyucuları da Attar'ın bu manevi yolculuğunu paylaşmışlardır.

Eserin son bölümünün ilk beytinde Attar'ın "Ey Attar âlem her an yüz binlerce misk saçtın, senin sayende cihanın çevresi güzel kokularla doldu" (Attar 2006: 410) sözlerinden sonra okurlar Attar'ın aslında bu metni işleminin onlara bir öğüt verme niteliğinde olduğunu anlamaya başlayacaklardır. Bu son bölüm boyunca Attar okurlarının kuşlar vasıtasıyla nasıl bir mistik tecrübe edindiğini sorgulamış ve "Ben sana bütün kuşların dilini, sözlerini aktardım, uyan ey hakikatten habersiz!" sözleriyle nihayet okurunu bu durumdan tamamen haberdar etmiştir. Aynı şekilde "Ey yol eri, kitabıma şiir ve böbürlenme vesilesi olarak bakma, zahitlikten ve saflıktan vazgeç, insana dert ve musibet gereklidir" gibi sözlerle biz okuyucularına seslenip mistik öğretisini metin boyunca bizimle tecrübe ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Attar'a göre bu mistik iç yolculukta kendisi mürşit, eserin okuyucuları da mürit konumunda durmaktadır. Hikâye boyunca Attar'ı okumayı bırakmayarak bu yolculuğun peşinden giden okuyucular, Attar'ın bu mistik iç tecrübesine dâhil olarak bu yolculukta

“bekâ” mertebesine doğru yolculuğa çıkmışlardır. Metin bittiğinde kuşlardan da Attar’dan da geriye bir şey kalmamıştır. Dolayısıyla Attar, “söz benimle bitmiştir, işte örneği!” (Attar 2006: 412) diyerek okurunu da bu mistik mertebeden haberdar etmiştir. Görünen o ki, bu ikirekli yolculukta, Attar’ın asıl amacı, biz okurlarını da bir iç yolculuğa çıkarmak ve bu yolda bizlere mürşidlik etmektir. Kuşların yedi vadi geçerek yapmış oldukları yolculuk ise bu içsel yolculuğu ifade edebilmek adına Attar tarafından oluşturulan bir motiftir. Böylece metinde bolca kullanılan sembolik dil ve tasavvufi mistik tecrübe, *Mantıku’t-Tayr*’ın son bölümünde zikredildiği üzere Attar’ın yazarsal niyetiyle son derece ilişkilidir.

Budist Öğretilerinde Mistisizm Anlayışı

Non-teist bir düşünce sistemi olan Budizm mistik anlayışında, Gotama Siddhartha’nın öğretilerini benimsemek, bu inanın mistik tecrübeye dönüşmesinde esas olandır. Buda’nın öğretilerini pratiğe dönüştürmek, Budist mistiklerinin yegâne amacıdır. Budizm, bugün üç farklı koldan ilerleyen ve öğretileri her ayrı kola göre çeşitlenen bir inanış haline gelmiştir. Ancak, *Siddhartha* romanındaki motiflere geçmeden evvel şu bilinmelidir ki, Budist öğretilerinde temel olan, akıl yoluyla hakikate ulaşmak ve bu hakikatin bilgisiyle de *dukkha* (ıstırap)dan kaçıp ben’e anlam yüklemektir. İşte o zaman kişi *samsara* (dünya)nın zincirini kırarak *nirvana*(bilgelik)ya ulaşabilir. Çünkü Gotama Buddha’ya göre ıstırapların nedeni, geçici dünyevi unsurlara bağlanmaktır. O, bunun en açık şeklinin ise maddi istekler olduğunu söyler (Parrinder 1976: 12-13). Bu bakımdan nirvana arzuların, maddi isteklerle beraber ıstırapların, acıların, nefretin sönmesi anlamına gelir. Yani Budist mistiklere göre dünya bir çile yeridir; insan iyilik yaparak yaşamalı, başkalarına zulüm etmekten kaçınmalı, kendi vicdanının sesini dinleyerek “ben”in bilgisine ulaşmalıdır. Bütün bunları yapabilmek ise sufizmde olduğu gibi zorlu bir mistik yolculuğa çıkmayı gerektirir. Bu yolculukta edinilecek şey “bilgi”, bu yolculuğu tecrübe eden kişi ise “bilge”dir. Zaten ben’e ulaşmanın ve böylece dünyayı anlamlandırmanın nihai yolu, bilgelik mertebesine erişmekten geçmektedir.

Hermann Hesse’nin Mistik Yönü

1904’te yazarlığa başlamış olup romanları, öyküleri, denemeleri, şiirleri, politik makaleleri ve kültür alanındaki eleştirel yazılarıyla tüm dünyada yüz milyonu aşkın okur kitlesine ulaşan ve 1946’da Nobel Edebiyat Ödülü ile 1954’te de bilim ve sanat alanında Pour le Mérite Ödülü’nü alan Hesse, Hristiyan misyoner bir aileden gelmesi sebebiyle tutucu ve aynı zamanda entelektüel bir aile ortamı içinde büyümüştür. Böylece Hesse dindar, elit ve otoriter bir ortamda çocukluğunu yaşamıştır. Bu durumu Hesse, “Bu evde (...) ibadet ediliyor, İncil okunuyor,...incelemeler yapılıyordu(...) Burada yoksullar doyurulur, bayramlar kutlanırdı.” diyerek anlatmaktadır (Alperen 1994: 10). Böyle bir ortam içerisinde, ailesi Hesse’nin protestan bir rahip olmasını istediği için onu Maulbornn Manastır okuluna göndermiş ancak Hesse, manastırın “kati” kurallarına dayanamayıp manastır eğitimini yarıda bırakmıştır. (Alperen 1994: 7)

İçe dönük bir karaktere sahip olan Hesse, manastırda gördüğü bu zorlu eğitimin de getirdiği bir sebeple ruhsal bir kriz geçirip tedavi görmüştür. Bu tedavi esnasında psikanaliz

ile tanışmış, Jung ve Freud'u tanımıştır. Bilinçüstü, bilinçaltı gibi kavramlar Hesse'yi kendi iç dünyasına yöneltmede önem taşıırken, özellikle Jung'un psikoanaliz yaparken rüya ve resimlere başvurması Hesse'ye ilham veren bir malzeme olmuştur (Alperen 1994: 6). Ayrıca Hesse, 1899 yılında Basel'de bulunduğu sırada Barok devrinin en büyük mistik düşünürü olan protestan yazar Jacob Böhme ile ilgilenmiştir. Bu ilgi de onun eserlerinin mistik yönüne etki etmiş olabilir. Doğu kültürüne aşina olan Hesse, anne ve babasından gelen Hristiyanlık öğretileriyle Doğu kültürünü harmanlamış, bu durum onun Uzakdoğu mistisizmlerine yakınlaşmasına neden olmuş olabilir. Bu sebepten Hermann Hesse'nin mistik inancının arka yüzüne bakıldığında Hristiyanlık ve Uzakdoğu dinlerinin yanı sıra özel olarak ilgilendiği bu araştırmacıların etkileri de görülmektedir.

Hesse'nin eserleri büyük ölçüde onun mistik yönünün otobiyografisi niteliğindedir.⁷ Bunu Hesse üzerine incelemelerde bulunan Nadler'in ağzından şu sözlerle duymak mümkündür: "Hesse'nin eserleri kendi ruhunun hikâyeleridir" (Nadler 1956: 9). Diğer bir ifadeyle, Hesse kendi mistik yönünü eserlerinde konu edinmiştir. Birçok eleştirmen, Hesse'ye, kendi kişisel dünya görüşü ve ruhsal durumunu aktarmada edebiyatı kullandığına yönelik bir argüman öne sürmüşlerdir. Bu bağlamda, Hesse kendi içsel tecrübelerini okurlarına yol göstermek amacıyla eserlerinde konu edinmiştir, denilebilir. Bu doğrultuda Attar gibi Hesse'nin de sembolik ifadeler kullanarak içsel tecrübesini metinleri aracılığıyla okurlarıyla paylaşması onun edebiyatı araçsallaştırması bağlamında yazarsal niyetiyle doğrudan ilişkilidir.

Hesse, inceleyeceğimiz eser *Siddhartha* da dâhil olmak üzere, eserlerinde Birinci Dünya Savaşı'nın insanlar üzerindeki ağır maddi, manevi faturasının etkisini azaltmayı ve insanları maneviyata yönelterek onları çektikleri acıdan kurtarmayı hedeflemiştir. Hesse'nin devrin insanlarını iç dünyalarına yönlendirip onları manevi bir yolculuğa çıkarmayı çözüm olarak gördüğü iddia edilebilir. Çünkü Hesse'nin mistik yönüne göre insan iç yolculuğun sonunda Tanrı ile buluşacak ve kurtulacaktır. Böylece insanın mistik yönü dünyayı anlamlandırarak ve bu sayede dünya kötü olaylara sahne olmaktan çıkarılacaktır. Başka bir ifadeyle Hermann Hesse, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı gibi tüm dünya ülkelerinin birbirlerini katlettiği bir ortamda savaş yerine toplumlara barış ve huzurun getirilmesi gerektiği fikri ile Avrupa insanını modern dünyanın rekabetçi ortamından kurtarmayı amaçlamış olabilir.⁸ Bu doğrultuda para ve hırsın hâkim olduğu değerler yerine manevi duygu ve hislerin ön plana getirilmesini arzulamış, insanın kendi iç dünyasına dönerek kendini erdeme ulaştırması için Hint düşüncesinden yararlanarak insanın özünü keşfedip bu dünyayı anlamlandırmasına yardımcı olmak istemiştir. Hesse, bütün dinlerin esasında yer alan "sevgi"yi ve "bir"liği

⁷ Hesse'nin neredeyse tüm eserleri güçlü bir otobiyografik bileşimi barındırır. Bu bileşim özellikle *Demian*'da, *Doğuya Yolculuk*'ta, hatta *Klein und Wagner* eserinde ve "yaşam krizi romanı" için doğru bir örnek olan *Bozkırkurdu*'nda açıkça bellidir (Alperen 1994: 8).

⁸ XX. yy. Alman edebiyatı incelendiğinde, Hesse'nin birçok eserinin toplumunun karmaşıklığını ve diyalektiğini yansıttığını söylemek mümkündür. Hesse, ırkçılığın kendini her alanda hissettirmeye başladığı bir coğrafyada, entelektüel ve felsefi düşüncelerini yansıtabilmek için eserlerinde mistik tecrübesini kelimelerle tıpkı bir oya gibi işler gibi işlemektedir.

dikkate alan bir tutum sergilemiş böylece tüm dogmaları reddetmiştir. ⁹ Bu konuyla ilgili Nadler şöyle bir görüş ortaya atmıştır: “Hesse, tanrısal birliğin eski Asya öğretisini çağımıza taşıyarak yenileme gayreti içindedir” (Alperen 1994: 106).

Nitekim inceleyeceğimiz eserde Siddhartha Budizmin kurucusu Buddha'nın ismidir. Bu isim, Sanskritçede “aydınlanmış kişi” anlamına gelir. Siddhartha kelimesinin anlamı ise “hedefine ulaşmış insan”olarak karşımıza çıkar. İşte bu noktada Hesse'nin kişinin dünyayı anlamlandırmasıyla hedefine varacağına inandığı ve bu doğrultuda okurlarına kitabı aracılığıyla mürşitlik yaptığı iddia edilebilir. Mistik anlayışını Budizm ile harmanlayan Hesse, *Siddhartha*'da “Asya'nın... ilahi birlik öğretisini değiştirmek için yapılacak ilk işin tek tek insanları değiştirmek olduğuna kanaat eder. Ona göre, insana ahlak ve din boyutunda değerler verildiği zaman dünyaya insan sevgisi yayılacaktır ” (Alperen 1994: 103). Ayrıca Hesse, *Siddhartha* aracılığıyla Budizm'i modern zamanlara ve modern dillere uygun olarak yenilemeye çalıştığını belirtmiştir. Dolayısıyla, Hesse'nin mistik inancının kendisine bir “yol göstericilik” misyonu yüklediği söylenebilmektedir. Hesse 1925 tarihli bir mektubunda *Siddhartha* adlı eserindeki yol göstericilik misyonu ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: “Hint dogması da dâhil olmak üzere beni her türlü dogmadan kurtaran yol ta Siddhartha'ya kadar uzanır ve hayatta kaldığım sürece de devam eder” (Alperen 1994: 107). Görüldüğü üzere Hesse için de *Siddhartha*'nın önemi büyüktür. Bu noktada tıpkı Attar'ın okurlarına mürşitlik yaptığı gibi Hesse de mistik okurlarına kendi mistik inancı doğrultusunda doğru yolu göstermeyi hedeflemiş olabilir. Pekâlâ nedir bu doğru yol? Tıpkı Budizm mistisizminde olduğu gibi burada da doğru yol kişinin bilgeliğe ulaşarak kendi “ben” ini bulması ve yaşamını bu çizgide anlamlandırmasıdır.

***Siddhartha*'da İç Yolculuk Motifi ve Hesse'nin Yol Göstericiliği**

Hesse'nin *Siddhartha* adlı romanı ilk olarak Berlin'deki S. Fischer Verlag isimli yayınevi tarafından 1922 yılında yayımlanmıştır. Makale konusu olarak seçilen bu eserin adının *Siddhartha* olması, metinle ilk intiba bağlamında okurlarla konuşan bir başlıktır. Çünkü kelime anlamı “hedefine ulaşmış” demek olan Siddhartha, aynı zamanda Budizm'in kurucusu olan Gotama Buddha'ya verilen isimdir (Conze 2008: 4). Eser, âdeta dünyanın ilahiyatın kendisi olduğunu okura gösterir niteliktedir. İsminin de çağrıştırdığı üzere *Siddhartha*, Budizm mistisizminin içine yerleştirilmiş; gerek kitabın bölümlendiriliş sayısı gerek kullanılan kavramlar, gerekse eserdeki felsefi mesaj açısından Budist mistisizmiyle yakın ilişkili bir metindir. *Siddhartha*'da görülen bu mistik inanış, tıpkı *Mantıku't-Tayr*'da olduğu gibi bir yolculuk motifi üzerinden işlenmiştir. Bireyin mistisizme uzanan iç yolcuğunu gerçek bir yolculuk motifi üzerinden işleyen bu metinde, Hesse modern zamanlardaki Budizm mistisizminin öğretilerini, ana karakter Siddhartha'nın yaşantısı üzerinden okurlarına sunmuştur. Bu bağlamda, tıpkı Hesse de Attar'ın yaptığı gibi mistisizmden beslenen bir

⁹ “Mein Glaube” isimli hikâyesinde Hesse kendi kaleminden dünyadaki bütün halkların insan adı altında “bir” olana birleştiğini dile getirirken fikirlerini şöyle ortaya koyar: “Savaşta uyanan Avrupa gençliğinin çoğu yönetimler ve kanunların iflas etmesi sonucunda kendi içlerindeki rehberi aramaya başladılar...Birlik konusundaki düşüncelerin en mükemmeli eski Hindistan ortaya koymuştur. Vedalardaki düşünceler bugün bile Hindistan'da yaşıyor. Hz. İsa cennet sizin içinizdedir derken Vedaların söylediğini söylüyor. Lao Tzu da öyle” (Hesse 1971:106).

anlatıyı “seyr ü sülük”¹⁰ motifi üzerinden çeşitli semboller aracılığıyla okuruyla paylaşmıştır.

Öncelikle *Siddhartha*'daki yolculuk motifini inceleyecek olursak belirtmeliyiz ki buradaki yolculuk, *Mantıku't-Tayr*'daki kuşların yolculuğu gibi çizgisel bir yönde dünyevi olandan uhrevi olana doğru yönelmemektedir. Diğer bir ifadeyle *Siddhartha*'da görülen mistik yolculukta birey, Attar'ın eserindeki kuşların yaptığı gibi dünyevi arzularını bir kenara iterek değil; onları bizzat deneyip tecrübe ederek manevi yolculuğa çıkar.

Yolculuğun bu aşamalarını değerlendirildiği zaman, ana karakter *Siddhartha*'nın temelde altı farklı fiziksel yolculuğa çıktığı söylenebilir. Öncelikle *Siddhartha*, arkadaşı Govinda ile birlikte Brahmanlığı terk ederek *samana*¹¹ olmak için bir yolculuğa çıkar. Bu yolculuk aynı zamanda *Siddhartha*'nın dünyevi olandan uhrevi olana yaptığı ilk manevi yolculuktur. Bu yolculukta *Siddhartha*, Govinda ile beraber samanlara karışıp yeme içme, giyinme, barınma, cinsellik gibi temel içgüdülerine karşı koymayı öğrenecektir. Ancak, *Siddhartha* hem manevi hem fiziksel yolculuğunu samanalar arasında sonlandırmak istememektedir. Çünkü *Siddhartha*'ya göre “ne kadar Samana varsa hiçbir, ama hiçbir Nirvana'ya ulaşamayacak, yolların yolunu bulamayacak” tır (Hesse 1994: 25).

Bu düşüncelerinden ötürü *Siddhartha* samanaların yanından ayrılarak Buda'yı bulmak için ikinci bir yolculuğa çıkar. Bu sefer *Siddhartha*'nın aklındaki yolculuk gerçeği bilen “doğru kişi” yi bulmak üzerinedir. Ancak *Siddhartha*, “Gotama” denilen bilgeyi bulduğu zaman da tatmin olmayacak ve “yine yollara düşeceğim” (Hesse 1994: 26) diyerek Gotama'dan uzaklaşacaktır. Çünkü bu bilge kişinin öğretileri de *Siddhartha* için samanalarınkinden çok farklı değildir.

Siddhartha, Gotama sonrasında, bu yolculukta tek başına yürümeye karar vererek “aradığı şey”i bulmak için kente uğrar. İşte bu noktada, *Siddhartha*'nın uhrevi yolculuktan yeniden dünyevi olan arzularına geçtiği görülür. Bu minvalde, *Siddhartha* için bu yolculukta üçüncü durak, kenti bulmak ve kentli olmaktır. Bu noktada, *Mantıku't-Tayr*'da aktarılandan farklı bir tecrübe içinde olan *Siddhartha*, kente ilk uğradığında, cinsellik içgüdüsünü tatmin etmek isteyecektir. Kamala adlı bir fahişe ile birlikte olmak için, para kazanması gerektiğini öğrenen *Siddhartha*, büyük bir tüccar olacak ve yolculuğunun bu durağında, kent hayatına dâhil olarak her türlü içgüdüsel arzusunu karşılamaya çalışacaktır (Hesse 1994). Görüldüğü üzere Attar'ın eserinden farklı olarak *Siddhartha*'da birey, önce dünyevi arzularını terk etmeyi öğrenmiş, ardından bu arzularına geri dönerek bunları da bireysel yolculuğuna dahil etmiştir. Romanın *Mantıku't-Tayr*'dan ayrılan en önemli bölümü, yolculuğun bu kısmıdır. Çünkü beşeri güdülerini tatmin etmek isteyen roman karakteri *Siddhartha*, “seyr ü sülük” denilen iç yolculuğunda Attar'ın eserinde gördüğümüz dünyeviden uhreviye doğru uzanan çizgisel yoldan sapmış ve dünyevi olana doğru yönelmiştir.

Mistik yolculuğun bir diğer aşaması, *Siddhartha*'nın aradığı “şey”in içgüdüsel isteklerinde olmadığını anlamasıyla kenti terk edip “kendini bulmak” için yeniden bir fiziksel

¹⁰ “Tasavvufta seyir cehaletten ilme, kötü huylardan güzel huylara, kendi varlığından geçip Hakk'ın varlığına doğru harekettir. Sülük ise, Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevî, kalbî, ruhî yolculuk ve ahlakî eğitimidir” (Cebecioğlu 2009: 14).

¹¹ Samana Pali diline ait bir kelime. Hindistan'daki rahiplere Samana denilmektedir (Humphreys 2005: 24).

yolculuğa çıkması üzerinedir. İşte bu noktada, Siddhartha kendisine yol göstericilik yapan Kayıkçı Vasudeva ile karşılaşacaktır. Bu bağlamda, metnin bu bölümünde Vasudeva tıpkı Hüdüh gibi Siddhartha'nın bu mistik yolculuğunda ona kılavuzluk etmiş ve “İrmağın sesine sık sık kulak vermişimdir, sık sık gözlerinin içine bakmışımdır, her zaman bir şeyler öğrenmişimdir; bir ırmak insana çok şey öğretebilir” (Hesse 1994: 61) diyerek Siddhartha'yı ırmak ile tanıştırmıştır. Irmak Siddhartha'nın “aradığı şey”i bulduğu yerdir. Dolayısıyla metinde mürşit vasfını üstlenen Vasudeva, Hüdüh'e benzer şekilde, Siddhartha'yı ırmağa getirmiştir.

Ancak bu sefer, Siddhartha Vasudeva'nın önderliğinde ırmakla beraber kendini bulmaya çalışırken Kamala'dan olan oğlu Siddhartha'nın bahçesine gelmiştir. Bunun üzerine mistik arayıştan bir süre uzaklaşan Siddhartha, oğlunun onu terk etmesi üzerine oğlunu aramaya çıkmak için yeniden bir fiziksel yolculuğa başlamıştır. Uhrevi olandan dünyevi olana doğru yapılan bu yolculuk, metindeki çizgisel yolculuğu kıran ikinci yolculuktur. Bu yolculukta da Vasudeva'nın rehberliği söz konusudur. Tıpkı zamanında Siddhartha'nın babasından ayrıldığı gibi oğlu da kendi yolunu bulmaya çıkmıştır, ancak rehber Vasudeva'nın Siddhartha'ya oğlunu aramasının nafile olduğunu söylemesi üzerine Siddhartha bu yolculuktan dönüp yeniden kendi mistik arayışına yönelmiştir.

Ve bu son dönüş, Siddhartha'nın yolculuğunun son mertebesidir. Bu bağlamda, Siddhartha toplamda altı farklı fiziki yolculuk yaparak gerek dünyevi gerekse de uhrevi amaçlar doğrultusunda isteklerinin peşinden gitmiş, sonunda kendisini bir ırmak kenarında bulmuştur. *Mantıku't-Tayr*'daki yolculuk aşamaları gibi burada da her yolculuk sonucu Siddhartha aradığına daha da yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmada kelime anlamı *Irmak Tanrısı* (Humphreys 2005: 18) demek olan Vasudeva'nın rolü elbette önemlidir. Çünkü Siddhartha'nın aradığını ırmakta görmesinde ve ırmağın sesinin bir bütün olarak aks edilişinde Vasudeva'nın rolü, kayıkçılıkla bağlantılı olarak Siddhartha'yı ırmakla bütünleştirmesi üzerinedir. Siddhartha'nın, arkadaşı Govinda ile birlikte ırmağın güneşinde büyüdüğünden, nehrin kıyısında kutsal sulara yıkandığından söz edilir (Hesse 1994: 99).

Budist kültüründe tekliğin sembolü olan nehir, Siddhartha'nın ruhsal gelişiminde önemli rol oynar (Humphreys 2005: 19). Siddhartha yolculuğun ilk bölümlerinde, nehrin bir sırrı olduğunu, onun tanrısal sese sahip olduğunu sezmesine rağmen bunun anlamını çözmemiştir. Ancak Vasudeva ile arkadaşlığından sonra Siddhartha'nın nehirden öğrendikleri şu satırlardan anlaşılmaktadır: “İrmak gerçekten Vasudeva'nın ona öğretebileceğinden çok daha fazlasını öğretti. Her şeyden önce dinlemesini, gönülden kulak vermesini, ruhunu açıp hiçbir tutkuya, isteğe ve yargıya kapılmadan, hiçbir düşünüş ve görüşe katılmadan bekleyerek öğrendi” (Hesse 1994: 100).

Nitekim, Attar'ın eserinde kuşların kendilerini Simurg şeklinde görmesi gibi burada da Siddhartha kendisini bir ırmakta göreceği ve ayna metaforu bu metin için önemli olacaktır. Tekliğin sembolize edildiği nehirde Siddhartha gerçeğin bilgisine ulaşacak ve mistik tecrübesinde bilgeliği edinecektir. Aynı zamanda metinde ırmaktan gelen çeşitli seslerin aslında “bir” olduğunun Siddhartha tarafından öğrenilmesi de, tıpkı kuşların birliğinin vurgulandığı gibi samsaranın zincirinin kırılmasında mistik bir düşünceye hizmet etmektedir.

Siddhartha'nın ırmağı dinleyip gözlemediği üzere "İrmaktaki su hep akıyor, sürekli akıyor ama hep yerinde duruyor, akan aynı su ama yine de o her an yeni"dir (Hesse 1994: 120). Dolayısıyla bu döngü aslında çokluğun birliğini, çeşitliliğin tekliğini simgelemektedir. Siddhartha'nın aradığı ise kendinden başkası değildir. Bunun bilgisine ulaştığı için bilge kendisidir. Ancak ne var ki tıpkı mutasavvıfların da söylediği gibi Siddhartha'ya göre de "bilgelik başkasına anlatılamaz, bir bilgenin başkalarına anlatmaya çalıştığı bilgelik aptalca bir şey gibi gelir kulağa" (Hesse 1994: 165). İşte bu yüzden bu mistik anlayışta aradığını bulan kimse "Buda"nın yani aradığının ta kendisidir. Nitekim Attar'ın "simurg" sözcüğüyle dil oyunu yaptığı gibi Hesse de "Siddhartha" sözcüğüyle okuruna seslenmiştir. Çünkü burada anlatılan Siddhartha, tam da Budizm'in kurucusu sayılan "Gotama Buda"nın ta kendisidir. Dolayısıyla Hesse, Siddhartha'nın aradığı 'şey'in aslında Buda'nın kendisi olduğunu bu şekilde okuruna ifade etmiştir.

Başlığından da görüldüğü üzere "aydınlanmış"eser karakteri Siddhartha, sonunda Nirvana'ya ulaşmış ve hayatını anlamlandırmıştır. Bu anlamda Hesse de hedefine varmıştır. Hesse'nin *Siddhartha*'yı bir eğitim romanı olarak ele aldığı iddia edilebilir. Hesse bu yolla bir yandan Budizmin kurucusu olan Siddhartha'nın hayat öğretilerini okura sunarken bir yandan da kendi mistik inancıyla Budizm'in öğretilerini harmanlayıp mistik felsefesini okura göstermektedir.

Bireyin kendi kendisinin öğretmeni olduğu Budizm felsefesine bağlı olarak Hesse; öğrendiği meditasyonun önce dört sonra sekiz ana ilkesini eserinin bölüm ve kısım sayılarıyla aynılaştırmış, okuyucusuna eseri okurken gizlice meditasyon yaptırmayı amaçlamış bunda da başarıya ulaşmıştır denilebilir. Bu bakımdan Hesse'nin *Siddhartha* eseri bireyi huzura kavuşturmayı amaçlayan Uzakdoğu mistik inancında görülen yoga meditasyonu ile ilişkilidir. Eserin bölümlendirilmesine baktığımızda ikinci kısmın alt bölümlendirmelerinin sekiz tane olduğunu görmekteyiz. Yoganın bölümlendirilmesine baktığımızda ise benzer şekilde sekiz farklı süreçten bahsedilmektedir. İşte tam da bu noktada eserin bölümlendirilmesi âdeta yoga yaparmışçasına sekiz farklı aşamadan oluşmaktadır. Bu sekiz sayısı ikinci bölümdeki kısımların sayısı ile verilmiştir. Sayıların yogadaki anlamı ile eserdeki sıra sayılarını birleştirdiğimizde şu sonuçlara ulaşılır:

1-Kamala, (kaçınma) 2-Çocuk insanların arasında, (gözlemler) 3-Sansara, (duruşlar) 4-Nehirde, (soluğun metodlu şekilde kullanılması) 5-Kayıkçı, (duyulardan uzağa kaçış) 6-Oğul, (bir yere toplanmış dikkat) 7- Om, (ruh gözüyle seyretme) 8-Govinda, (konsantrasyon). Eser, sanki yoga yaparcasına bölümlendirilmiştir.¹²Eseri okuyanlar aynı zamanda eser boyunca yoga tekniklerini de sembolik olarak öğrenebilmektedir. İşte bu noktada tıpkı Attar'ın eserini tasavvufi vadilere göre bölümlendirirken bir yandan da okurunu tek tek bu vadilerde gezdirmesi gibi, Hesse de okurlarını okuma deneyimleri esnasında âdeta bir yoga

¹² Yoga, meditasyonlarla bazı vücut duruşları, nefes teknikleri, düşüncelerin konsantrasyonu, antrenman, perhiz, manevi disiplin gibi özel koşulların uygulanmasını gerektirir. Vücut duruşları şekillerin çok yönlülüğünden doğmuştur. Yoga, benlik ve düşünür maddeye atf yaptığı fonksiyonlar arasında ayırım kurar. Kendi kendine cesaret edinerek kendisini beninden kurtarma tekniğidir. Burada, içinde benlik kalmamış üstünlük elde edilmeye çalışılır. İsteklerden kurtarılmış olan ruh maddesiz ve bedensiz olarak aktiftir (Conze 2008: 26-29). *Siddhartha* eserindeki ana karakter de benlikten kurtulma çabaları içinde meditasyonlar yapmaktadır, bedenini terbiye etmektedir.

meditasyonuna davet etmektedir. Bu bakımdan, Hesse'nin amacı; Attar'da olduğu gibi bu eseri eline alan insanların acılarından kurtularak huzura kavuşmalarını sağlaması için bir yol göstericilik sunmaktır.

Yaşadığı devrin Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'na tanıklık eden ve insanları "ben" düşüncesinden kurtarmayı hedefleyen Hesse, bu eseriyle önceleri dikkate alınmadıysa da daha sonra rağbet görmüş ve eserin yirmi beşinci baskısının yapılmasıyla da başarısı kanıtlanmıştır. Eserin bugün dahi dünyanın büyük bir çoğunluğunda okunuyor olması Hesse'nin yazarsal niyetinin kuvvetini göstermektedir. Nitekim, Henry Miller bu romanın geniş kitlelere sesleniyor oluşunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Genel olarak herkesçe kabul edilen Buddha imgesini aşan bir Buddha yaratmak, daha önce eşine rastlanmamış büyük bir başarıdır. Benim gözümde *Siddhartha* Kutsal Kitap'tan kat kat üstün bir ilahtır."¹³ Görüldüğü üzere insanları "doğru"ya sevk etme gayesi içinde bulunan Hesse, bu kitabıyla arzuladığı amaca büyük ölçüde ulaşmıştır. Bu doğrultuda, Hesse bu yol göstericilik misyonuyla ürettiği yazarsal niyetinde başarılı olmuştur, denilebilir. Hesse'nin bu eseri Amerika- Vietnam Savaşı esnasında dahi insanlığa yol gösterici olmuştur. Çünkü bu eser, Hint dininin savaş yılları sonrası barış ortamı sağlamasında uyarıcı etki yapacağı düşüncesi ile Almanya başta olmak üzere, birçok Avrupa ülkesinde ve Amerika'da lise ve üniversite çevrelerinde okutulmaya başlanmış ve böylece *Siddhartha* eserinin Hint dinlerini öğretmeye teşvik etmesine ön ayak olunmuştur. Aynı şekilde, Vietnam Savaşı karşıtları arasında en çok okunan romanlardan birisi *Siddhartha* olmuştur.¹⁴

Seçili Metinler Üzerine Bir Karşılaştırma

Bu çalışmayla iki farklı mistisizme yönelen iki farklı anlatı metnine odaklandığımızda karşımıza çıkan şudur ki; Hint felsefesinin temelinde yer alabilecek kadar geniş kapsamı olan Budizm mistisizmini modern bir coğrafya ve modern bir zamanda eserine yansıtmaya çalışan Hesse ile Doğu'nun incisi sayılabilecek bir coğrafyada doğup büyüyen Attar, mistik tecrübeyi metinlerinde aktarırken benzer doğa sembollerinden ve "yolculuk" motifinden yararlanarak mistik tecrübelerini okurlarıyla paylaşmışlardır. Bu çalışmada incelediğimiz üzere kuş, vadi, ırmak gibi doğaya ait varlıklar her iki metinde de mistik inanışların öğretilerini açıklamak için yoğun olarak kullanılırken yolculuk motifi ise her iki mistik tecrübenin de aktarılmasında temel motif olmuştur.

Her iki edebî üretimde de, hem Hesse hem de Attar, çeşitli mistik anlayışlarla harmanladıkları dünya görüşlerini okurlarına metinler vasıtasıyla sunmuşlardır. Bu sayede,

¹³ XX. yüzyılın en önemli romancılarından Henry Miller'a bu sözleri söyleten *Siddhartha*, döneminin entelektüel camiasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu söz, adı geçen eserin basılı halinin kapak sayfasında yer almaktadır.

¹⁴ 1946 yılı Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan Hesse: "*Demian, Bozkır Kurdu* ya da *Narziss ve Goldmund* gibi eserlerimden coşku duyan birçok genç okurum bir süre sonra Marx'larına, Lenin ya da Hitler'lerine geri dönmüştür. Fakat benim umudum kendini bireyin, ruhun ve bilincin avukatı sayan benim gibi bir yazarı, toplumun yüksek değerlerini ve kuramlarını yitirmeden ve onlara köle gibi bağlanmadan kabullenen bütün diğer gençlerdir." demiştir. Nitekim, Hesse'nin dediği gibi *Bozkır Kurdu* ve *Siddhartha* 1962 sonrası Amerika'da başlayan öğrenci hareketlerinde Vietnam Savaşı karşıtları arasında kapış kapış okunan romanlar arasında gösterilmektedir. Günümüzde *Siddhartha* otuz yabancı dile ve on iki Hint lehçesine çevrilmiş olup, 10 milyonluk bir tiraja ulaşmıştır.

her iki yazar da “dünyayı anlamlandırmak için” çıkmış oldukları bu yolculukta, kendilerini birer mürşit olarak gördüğü ve okurlarına tıpkı bir mürit gibi yaklaşarak metin boyunca onları kendileriyle beraber bir iç yolculuğa çıkarmayı denedikleri söylenebilir. Dolayısıyla *Siddhartha* ve *Mantiku't-Tayr* metinleri hakkında okuyucular açısından bu metinler yazarlarının mistik dünyasına yönelişte birer adımdır, diyebiliriz. Bu minvalde Attar ve Hesse'nin mistik hayatı irdelendiğinde ortaya çıkan şudur ki, her iki yazar da bilinçli bir şekilde bu eserde kullandıkları yolculuk motifıyla okurlarına yön göstermeyi amaçlamışlardır.

Sonuç olarak, içsel tecrübenin aktarılmasında, din ve öğretilerinin farklı olması mistik anlatıların ortak motif kullanmalarına engel teşkil etmemektedir, incelenen anlatılarda kullanılan ortak motif ve semboller, sanılanın aksine yalnızca İslam ya da Budizm mistisizmine özgü değildir; tıpkı dinlerarası birçok ortak inanışlar olduğu gibi bu inanışların dil ile aktarılmasında da ortaklıklar söz konusudur. İncelediğimiz *Siddhartha* ve *Mantiku't-Tayr* metinleri yazı türü olarak biçimsel farklılıklarına rağmen, mistik tecrübenin dil ile aktarılması konusunda hem yapı hem de içerik açısından birçok ortak unsur barındırmaktadır.

Gerek içerik gerekse de biçim bakımından her iki eser için de edebî ortaklıklar söz konusu olsa da; bu iki metin farklı zaman ve coğrafyalarda kaleme alınmış, farklı mistik yol göstericiliğe ev sahipliği yapan metinler olmalarından ötürü; içinde üretildikleri gelenek açısından farklı boyutlarda yer almaktadırlar. Nitekim Attar'ın eserinin son bölümüne gelindiğinde, kuşlar yedinci vadi içerisinde Tanrı'da yok olurken Hesse'nin metninin son bölümünde ana karakter Siddhartha, meditasyonun son aşamasına vararak bir yansıma ve yanılmasa içerisinde kalıp mevcudiyetinin özünü var olan her şey içerisinde görmektedir. Siddhartha'nın yapmış olduğu manevi yolculuk sırasında iki kez gerçek dünyaya dönüşü de Hesse'nin Attar'dan ayrılarak geleneğin kalıplaşmış çizgisini kıran, ayırt edici bir özelliğidir. İşte bu bakımdan *Mantiku't-Tayr*'dan neredeyse bin yıl sonra kaleme alınan *Siddhartha* metni modern bir çizgide bulunmaktadır. Çünkü Siddhartha yolculuğu esnasında iki kez gerçek dünyaya dönmüş ve dünyevi uğraşlara meylederek manevi yolculuğunun düz çizgisini kırmıştır. Oysa Hüdhüd'ün peşine takılıp yedi vadiyi aşan otuz kuşta durum böyle değildir. Bu otuz kuş, yolculuğa başladığı zamandan itibaren dünyeviden uhreviye doğru yükselen bir çizgisel doğrudaki hareket etmişlerdir. Bu noktada şu soruyu sorabilmek mümkündür: Hesse, bu iki dönüşle nereye işaret etmektedir? Bu soruya verilecek cevap, bahsettiğimiz üzere eserin modernliği ve aktarılan mistik inanışın sadece Hint mistisizmlerine bağlı kalınmayarak çeşitli etmenlerden harmanlanmış olması üzerinedir.

Diğer bir ifadeyle, aslında Siddhartha mistik yolculuğuna başladığı zaman Attar'ın metninde gördüğümüz kuşlar gibi gerçek dünyadan tamamen kopmuyor, dünyevi arzularını da kendisiyle beraber bu yolculuğa çıkararak bu arzuları yolculuğunun gerisinde bırakmıyor. Bu da romanın bir çeşit modernliğine işaret ediyor, bu durumu açıklamak gerekirse Hesse bu yolculukta hem manevi hem de dünyevi ihtiyaçları beraber götürerek acılardan kurtulup “ben”in kendisine ulaşabileceğini gösteriyor. Çünkü Hesse'nin bulunduğu coğrafya ve yaşamış olduğu zaman dilimi göz önüne alınırsa modern bir bireyin kendini dış dünyadan tamamen soyutlayarak dünyevi her türlü ihtiyaçtan uzaklaşıp salt bir mistik inanışa bağlanması oldukça güç bir durumdur. Üstelik dünyevi arzuların uçtuğu, para ve hırs uğruna büyük savaşların yaşandığı bir ortamda kendini sadece uhrevi olana yöneltmek,

Hesse'nin mistik felsefesi dikkate alındığı zaman arzulanan bir tutum olarak karşımıza çıkmamakta. Bu bağlamda *Siddhartha* eseri Budist geleneğin çizgisini kendi modern algısıyla birleştirerek yeni bir mistik tecrübe yaratmış oluyor. İşte tam da bu noktada *Mantiku't-Tayr* eseri tasavvufi düşünce sisteminin içerisinde “kuşlar” üzerinden anlatılagelen mistik yolculuk geleneğini devam ettiren bir metin olarak karşımıza çıkarken *Siddhartha* alışılmış olanı kırarak bireyin bu yolculuğa çıktığı zaman yolculuğun kimi bölümlerinde aradığı “şey”i bir kenara bırakıp dünyevi heveslere kapılabileceğini normalleştirmiş oluyor.

Sonuç Yerine

Bugünün modern algısıyla mistik anlatılara baktığımızda görüyoruz ki, birbirlerine tümüyle uzak zaman ve coğrafyalarda yaşamış mistiklerin hepsinin yılmadan tekrar tekrar söylediği bir şey var. Onlara göre dil, İlahi Hakikat'in içsel tecrübesini ifade etmeye yeterli değil. Mistiklere göre “ben”, hakikat ve Tanrı; dil tarafından tanımlanamaz, idrak edilemez. Buna rağmen bu kavramları ifade etmek için başlıca yolumuz ve en önemli aracımız yine de ‘dil’dir. Tarih boyunca Çin'den Avrupa'ya kadar her akımda, her yerde bu paradoks göze çarpar: Mistik edebiyat anlatılarının çoğu, “anlatılamaz”ı anlatmak için geliştirilmiş bir yöntemdir.

Mistikler edebiyat yoluyla kendi içsel tecrübelerini tam olarak anlatamıyorlar belki ama en azından bu mistik inanışlarının nasıl olduğunu işaret ediyorlar. Bu sayede hem kendilerinden sonra gelenlere yol göstericilik yapıyor hem de kendileriyle aynı mertebede olanlarla diyalog kuruyorlar. Dil ve edebiyat bu anlamda hem içsel dönüşümün ifadesi hem de dönüştürücü bir araç oluyor. Farklı dinlerin içindeki mistik akımların ve bir dinin kapsamının dışında kalan mistik metinlerin incelenmesi ise biz edebiyat araştırmacılarına bu özelliğiyle bir araya gelmemiş birçok eseri yan yana okuma fırsatı veriyor.

Günümüz edebiyat çalışma sahasında, mistisizm denilince akla gelenin tasavvuf olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Türk edebiyatı sahasında yapılan çalışmalar değerlendirildiği zaman, özellikle “Klasik Türk Edebiyatı” diye adlandırılan döneme atfedilen eserler, genelde tasavvuf çatısı altında incelenmeye alınıyor. Oysa bu metinlerde görülen mistisizmin yalnızca İslam mistisizmi üzerinden incelenmesi, bu edebî üretimlerin diğer mistik edebiyatlardan ayrı tutularak yorumlanması, edebiyat sahasında yapılan çalışmaların sınırlı bir alanda çerçevelenmesine sebep oluyor. Hâlbuki Türk toplumunda ‘öteki’ olarak tanımlanan farklı mistik düşüncelerle ortaklıklar kurulması, Türkiye'deki edebiyat araştırmalarında özlemi duyulan kültürlerarası bir çalışmayı mümkün kılıyor.

Mistisizm, makalede ele alındığı şekliyle ilahi hakikatin aranışı ve iç tecrübesi ile tanımlanan inanç sistemlerine verilen ortak addır. Mistisizm, genel kanının tersine, mutlaka bir dinin içinde var olmak zorunda değil. Üstelik bu mistik anlayış, bir Tanrı inancı barındırmak zorunda da değil. Şamanizmde de, tek tanrılı dinlerde de, *non-teistik* (belli bir Tanrı inancı içermeyen) inanışlarda da çeşitli mistisizmler görülebilir. Hal böyle olunca mistisizm geniş bir manada kullanılarak birçok edebî üretime ana malzeme olmaktadır. Dolayısıyla bu zengin malzeme sayesinde edebiyat sahasında “mistik edebiyat” diyebileceğimiz büyük bir külliyat karşımıza çıkmaktadır. Böylece bu alana konuşan metinler;

üreticinin anlatıcı ses olarak konumu, mistik tecrübeyi anlatırken kullandığı dil ve üslup, mistik anlayışın hangi kültürlerden etkilendiği gibi pek çok konuda birbirleriyle karşılaştırmalı olarak okunabilir, bu alanda karşılaştırmayı temel alan yeni çalışmalar üretilebilir.

Kaynakça

- Alperen, Altan (1994). *Hermann Hesse*. Ankara: Promete Yayınları.
- Attar, Feridüddin (1968). *Mantıku't-Tayr*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Devlet Kitapları.
- Attar, Feridüddin (2006). *Mantıku't-Tayr*. çev. Mustafa Çiçekler. İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- Banarlı, Nihat Sami (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: MEB Yayıncılık.
- Cebecioğlu, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi.
- Conze, Edward (2008). *Buddhism: A Short History*. Oxford: Oneworld Pub.
- Guenon, Rene (2002). "Kuşların Dili". çev. İsmail Taşpınar. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23: 77-82.
- Hesse, Hermann (1994). *Sidarta*. çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Afa Yayınları.
- Humphreys, Christmas (2005). *A Popular Dictionary of Buddhism*. London: Curzon Press.
- Kılıç, Mahmut E. (2012). *Tasavvufa Giriş Disiplinlerarası Bir Bakış*. İstanbul: Sufi Kitap.
- Küçük, Selçuk (2013). "Feridüddin Attar'ın Hayatı ve Eserleri". *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2: 241-262.
- Nadler, Kate (1956). *Hermann Hesse*. Berlin: Koehler&Amelang Verlag.
- Parrinder, Geoffrey (1976). *Mysticism in the World's Religions*. New York: Oxford Uni. Press.
- Savi, Saime (2009). *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36. Cilt. 502-503 <https://islamansiklopedisi.org.tr/senai> (18.02.2019).
- Schimmel, Annemarie (1999). *İslamın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sunar, Cavit (2006). *Ana Hatlarıyla İslam Tasavvufu Tarihi*. Ankara: Anadolu Aydınlanma Vakfı.
- Veled, Sultan (1358). *Dîvân-ı Sultan Veled*. çev. Veyis Değirmençay. İstanbul: Demavend Yayınları.